

Piątek, Beata

Rozwój nekropoli przy piramidzie Teti (3-12 dynastia) : stan badań

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 133-139

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rozwój nekropoli przy piramidzie Teti (3-12 dyn.) – stan badań (Pl. 61-63)

Od ponad 150 lat obszar Sakkary północnej, w tym także groby mieszczące się wokół piramidy Teti, znajdują się w sferze żywego zainteresowania archeologów i historyków starożytnego Egiptu. Nekropola ta jest bardzo ważnym źródłem informacji nie tylko dla historii panowania Teti i wczesnej 6 dyn. Dzięki zachowanej ciągłości materiału archeologicznego dla okresu od Starożytności po Średnie Państwo, w którym nieprzerwanie trwa kult ubóstwionego Teti, istnieje możliwość prześledzenia istotnych zmian administracyjnych, społecznych czy religijnych, jakie w tym czasie zachodzą. Jest to szczególnie ważne dla słabo poznanego Pierwszego Okresu Przejściowego. W poniższym artykule zostały przedstawione kolejne etapy rozwoju cmentarzyska przy piramidzie Teti zgodnie z obecnym stanem wiedzy na ten temat. Oczywiście dużą trudność stanowi precyzyjne datowanie, zarówno poszczególnych etapów, jak i konkretnych obiektów, stąd w określeniach kolejnych faz rozwoju nekropoli pojawiły się np. następujące określenia: 6 dynastia – początek Pierwszego Okresu Przejściowego, czy też 10-11 dynastia. Istotne zmiany w kwestii datowania powinny przynieść badania autorki nad licznym i do tej pory nie przebadanym kompleksowo inskrybowanym materiałem z Pierwszego Okresu Przejściowego, głównie w postaci ślepych wrót, ale także stołów ofiarnych, fragmentów stel lub bloków, pochodzących z nekropoli memfickiej. Badania te stanowią temat pracy doktorskiej autorki, zaś poniższy artykuł jest jej częścią.

Prace wykopaliskowe

Na pierwszym planie obszaru Sakkary północnej (pl. 61.1), J.S. Perring oznaczył interesujący nas teren numerem 1.¹ Mieszczącym się tu piramidom Teti i Merikara² R. Lepsius nadał numery XXX i XXIX³. W sezonie 1842/43 r. Lepsius prowadził badania na północ od piramidy Teti,⁴ zaś w 1881 r. G. Maspero fragmentarycznie odsłonił pozostałości górnej świątyni piramidy Teti⁵ oraz piramidy Merikara.⁶ W latach 1905-7 J.E. Quibell badał rozległe cmentarzysko datowane na 10-11 dyn., 200 m na wschód od piramidy Teti, pod które wykorzystano anonimową mastabę z 3 dyn. oraz przyległy do niej teren.⁷

W następnych sezonach J.E. Quibell wraz z A.G. Hayterem działali w północnej części nekropoli.⁸ C.M. Firth kontynuował ich badania w latach 1920-22, pracując zarówno po stronie północnej, jak i wschodniej. Odsłonił on mastaby z 6 i 12 dyn., a także wiele grobów z Pierwszego Okresu Przejściowego.⁹ W 1930 roku, w ramach programu systematycznych prac na terenie Sakkary, Firth przebadał także piramidę Merikara.¹⁰

Następne misje skupiły się przede wszystkim na obszarze na północ od wielkich kamiennych mastab 6 dynastii, co pozwoliło zdecydowanie dalej przesunąć granice cmentarzyska (pl. 63.1). W sezonie 1942/3 Z.Y. Saad odsłonił ceglane mastaby z drugiej połowy i końca 6 dyn.,¹¹ które w latach 1976-9 przebadano, a następnie w pełni opublikowała Egypt Exploration Society Saqqâra Epigraphic Expedition.¹² W 1986 roku, na wschód od linii

¹ J. E. PERRING, *The Pyramids of Gizeh*, vol. III, London 1842, pl. VIII.

² J. MALEK, *King Merikare and his Pyramid*, Hommages à Jean Leclant, [BdE 106, vol. 4, Varia], Le Caire 1993, p. 203-14.

³ C. R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Genève 1972, vol. I, pl. 33.

⁴ C. M. FIRTH, B. GUNN, *Teti Pyramid Cemeteries*, vol. I, London 1926, p. 3.

⁵ J. Ph. LAUER, J. LECLANT, *Le temple haut du complexe funéraire du roi Teti*, vol. I, [Bd'E 51], Cairo 1972, p. 1.

⁶ G. MASPERO, in: RdT 3, 1882, p. 176.

⁷ J. E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara 1905-6*, vol. I, London 1908, p. 1-8, pl. 5-9; J. E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara 1906-7*, vol. II, London 1909, p. 6-20.

⁸ J. E. QUIBELL, A.G. HAYTER, *Excavations at Sakkara. Teti Pyramid, North Side*, Cairo 1927.

⁹ FIRTH, GUNN, *op. cit.*

¹⁰ C. M. FIRTH, in: ASAE 30, 1930, p. 187; J. BERLANDINI, in: RdE 31, 1979, p. 8-10; D. G. JEFFREYS, H. S. SMITH, *The Anubieion at Saqqâra. The Settlement and the Temple Precinct*, vol. I, London 1988, p. 1-2.

¹¹ Z. Y. SAAD, *Preliminary Report on the Excavations of the Department of Antiquities at Saqqara 1942-43*, ASAE 43, 1943, p. 453-7, pl. 38-46; É. DRIOTON, *Description sommaire des chapelles funéraires de la VIe dynastie. Récemment découvertes derrière le mastaba de Mérérouka à Sakkarah*, ASAE 43, 1943, p. 487-513, pl. 17.

¹² W. V. DAVIES, A. EL-KHOULI, A.B. LLOYD, A.J. SPENCER, *Saqqara Tombs I: The Mastabas of Mereri and Wernu*, London 1984; A.B. LLOYD, A.J. SPENCER, A. EL-KHOULI, *Saqqara Tombs II: The Mastabas of Meru, Sementi, Khui and Others*, London 1990.

dzielącej mastaby *Mereri* i *Urnu*, odsłonięto pod kierunkiem M. Abd el-Razika groby datowane od 6 dyn. po Nowe Państwo.¹³ Kolejne kampanie podejmował w latach 1983-4, 1986-7 i 1994-5 N. Kanawati, wieńcząc je publikacjami mastab z okresu 5 i 6 dyn.¹⁴ Celem kontynuowanych po dzień dzisiejszy prac Kanawatiego jest odsłonięcie terenu: na wschodzie do muru temenosu piramidy królowej Iput, na zachodzie do mastaby *Szepsipuptah* i na południu do mastaby *Neferseszemptah*, sporządzenie dokładnej mapy z lokalizacją wszystkich grobów oraz ich pełna publikacja.¹⁵

Intensywne prace wykopaliskowe postępują również we wschodniej części nekropoli, gdzie od 1976 roku działa wspomniana EES Saqqâra Epigraphic Expedition, kierowana przez H.S. Smitha. W trakcie wykopalisk, których głównym celem jest odsłonięcie ptolemejskiego Anubiejonu, odkryto również materiał z okresu od Starego po Średnie Państwo,¹⁶ w tym odcisk inskrypcji, który pomoże w ustaleniu atrybucji piramidy Merikara.¹⁷

Topografia i historia nekropoli

3-4 dynastia. Grobów z tego okresu znamy niewiele, zwłaszcza po północnej stronie piramidy Teti, ze względu na intensywne zabudowywanie terenu za panowania dwu następnych dynastii. Wiemy jedynie, że wcześniejsze pochówki znajdują się na obszarze zajęтым przez piramidę królowej Iput i mastabę *Czczu*.¹⁸ Na

wschód od piramidy Teti zachowała się anonimowa kamienna mastaba z okresu 3 dyn., najprawdopodobniej niedokończona¹⁹ oraz ślady dwu innych wczesnych mastab w postaci fragmentarycznych ceglanych murów.²⁰ Wspomniana kamienna mastaba w późniejszych okresach wielokrotnie będzie wykorzystywana przy budowie nowych grobów (pl. 61.2, 63.2).

5 dynastia. Pewne jest, że gdy Teti, założyciel 6 dyn., wybierał miejsce pod budowę piramidy istniały już na obszarze Sakkary północnej cmentarzyska z okresu 5 dyn., związane z Userkafem, założycielem 5 dyn., oraz Unisem, ostatnim władcą tejże dynastii. Prawdopodobnie, tak jak Userkaf, a potem Unis ze względów politycznych i religijnych wybudowali swe piramidy blisko kompleksu Neczericheta, Teti również umiejscowił tu swoją piramidę tak, by sąsiedowała ze wschodnim krańcem istniejącego już cmentarzyska przy piramidzie Userkafa.

Wydaje się, że mastaby 5 dyn. znajdowały się przede wszystkim po zachodniej i południowej stronie zespołu grobowego Teti (pl. 61.1, 62). Od strony północnej i wschodniej nie było mastab wcześniejszych niż 6 dyn, od wschodu wybudowano bowiem świątynię grobową Teti, a od północy groby ważnych osobistości z czasów jego panowania. Na południu zlokalizowano mastabę *Ii*.²¹ Jeżeli słusznie datowana jest ona na 5 dyn.,²² potwierdziło by to przypuszczenia co do obecności innych grobów tego okresu w tym miejscu. Po stronie zachodniej powstały mastaby kapłanów kultu władców 5 dyn., takich jak *Kaemheset*²³, *Kaemsenu* i *Pehernefer*.²⁴

¹³ M. ABD EL-RAZIQ, A. KREKEREL, W. PAHL, *Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptischen Antikendienstes im nördlichen Teti-Friedhof in Saqqara im Jahre 1986*, MDAIK 43, 1986, p. 215-223.

¹⁴ N. KANAWATI, A. EL-KHOULI, A. McFARLANE, N.V. MAKSOUD, *Excavations at Saqqara North-West of Teti's Pyramid I*, Sydney 1984; N. KANAWATI, EL-KHOULI, *Excavations at Saqqara: North-West of Teti's Pyramid II*, Sydney 1988; N. KANAWATI, A. HASSAN, *The Teti Cemetery at Saqqara I. The Tombs of Nedjet-em-pet, Ka-aper and Others*, Sydney 1996.

¹⁵ KANAWATI, HASSAN, *op. cit.*, p. 7.

¹⁶ L. L. GIDDY, H.S. SMITH, P.G. FRENCH, *The Anubieion at Sakkara. The Cemeteries*, vol. II, London 1992, p. 1-2.

¹⁷ MÁLEK, *op. cit.*, p. 203-7.

¹⁸ FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 4.

¹⁹ QUIBELL, *Excavations 1905-6*, *op. cit.*, p. 1-3, pl. 3, 5; GIDDY, *op. cit.*, p. 1.

²⁰ *Ibidem*, p. 2.

²¹ A. MARIETTE, *Les mastabas de l'Ancien Empire*, Paris 1889, C 26; H. PETRIE, M. A. MURRAY, *Seven Memphite Tomb Chapels*, London 1952, pl. 12; KANAWATI, *op. cit.*, p. 8.

²² 5 dyn. lub później: PM III, 565; K. BAER, *Rank and Title in the Old Kingdom: the structure of the Egyptian administration in the fifth and sixth dynasties*, Chicago 1960, p. 54 [17]; KANAWATI, *loc. cit.*

²³ Nie wszyscy uczeni są zgodni co do datowania. Quibell

datował mastabę *Kaemheset* na 5 dyn. (QUIBELL, HAYTER, *op. cit.*, p.16). Za Firthem (FIRTH, *op. cit.*, vol. I, p.31) inni uczeni przyjęli datowanie mastab *Kaemheset* i *Kaemsenu* na 6 dyn. (W.S. SMITH, *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, London 1946, p.205; BAER, *op. cit.*, p. 143 [527]; E. MARTIN-PARDEY, *Untersuchungen zu ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches*, Hildesheim 1976, p. 17 sq.; A. J. SPENCER, *Researches on the Topography of North Saqqâra*, Or. 43, 1974, p. 9-10). Argumenty. N. Kanawatiego wydają się jednak potwierdzać datowanie Quibella (KANAWATI, *op. cit.*, p. 7-8, 12-3), tym bardziej iż Firth odkrył na dnie szybu biegnącego do nienaruszonej komory grobowej kobiety w mastabie *Kaemsenu* wiązkę trzciny z glinianym odciskiem pieczęci Pepi I (FIRTH, *op. cit.*, p. 32-3, 36), a w bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się mastaba *Pehernefer* (SAAD, *op. cit.*, p. 542).

²⁴ Na północ od mastab *Kaemheset* i *Kaemsenu* znajdują się *in situ* ślepe wrota *Pehernefer*, kapłana świątyni solarnej Userkafa oraz pomieszczenia najprawdopodobniej należące do jego mastaby. Grobowiec uprzednio datowany był na 6-9 dyn. (FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 50-1), lub na 5-6 dyn. (SAAD, *loc. cit.*; PM III, p. 541). Obecnie datowany jest na 5 dyn., mimo iż pod względem architektonicznym wydaje się być identyczny z mastabami 6 dyn. mieszczącymi się bezpośrednio na wschód (KANAWATI, *op. cit.*, p. 7).

6 dynastia. Ważnym momentem w historii nekropoli była decyzja wybudowania piramidy Teti. Kult grobowy tego faraona kontynuowano jeszcze za panowania Amenemhata I,²⁵ co jasno wynika z ilości pochówków osób związanych z imieniem Teti. Oczywiście w czasach jego panowania chowano tu przede wszystkim faraonów i ich urzędników. Wydaje się, że do ich dyspozycji pozostawał tylko ściśle wyznaczony teren: od południa ograniczony kompleksem piramidy, od wschodu kompleksami królowych Iput i Chuit, a od zachodu wielkimi mastabami 5 dyn. (pl. 62). W tej sytuacji tylko najbliżsi i najważniejsi mogli znaleźć tu miejsce. Według A.M. Roth na rozmieszczenie mastab na nekropoli w Sakkara miała wpływ przede wszystkim ranga, w mniejszym stopniu zaś pokrewieństwo z panującym, choć najważniejsi, *Mereruka* i *Kagemni*, byli mężami królewskich córek.²⁶

Według N. Kanawatiego mastaby budowane kolejno w kierunku od zachodu na wschód: *Mereruka*, *Kagemni*, *Neferseszemra*²⁷, a następnie w kierunku na północ: *Anchemhor*, *Neferseszemtah*, są jedynymi grobami, które bez wątpliwości można datować na panowanie Teti. Z dużym prawdopodobieństwem datuje on również na panowanie Teti mastabę *Nikauisesi* i sąsiadującą z nią od północy mastabę *Seszemnefer*,²⁸ dołączając je do grupy mastab A, E oraz *Sanchuptah*.²⁹ Inni badacze unikają tak precyzyjnego datowania. W.V. Davies stwierdza, iż większość wielkich kamiennych mastab na tym obszarze nie jest późniejsza niż panowanie Pepi II,³⁰ a N. Strudwick datuje mastaby *Mereruka* i *Kagemni* na panowanie Teti po Pepi I.³¹ Na sam początek panowania Pepi I datuje się również mastabę *Chentika/Ichechi*,³² wciśniętą między zespoły piramid Teti i Chuit.

Wśród uczonych nie ma zgodności również w wypadku datowania małych ceglanych mastab położonych w północnej i północno-zachodniej części nekropoli. N. Kanawati uważa, że mastaby w północno-zachodniej części cmentarza pochodzą sprzed panowania Teti i stanowiły część większej nekropoli datowanej na 5 dynastię i obejmującej Sakkarę północną. Groby położone bezpośrednio na północ od mastaby *Mereruka* datuje on natomiast na okres od końca panowania Teti do połowy 6 dyn. Należą do nich mastaby *Kaaper* i *Nedzetempet* (Teti/Pepi I)³³ oraz *Iri/Tetiseneb*, *Mehi*, *Hesi* (Pepi I).³⁴ Po nich, w kolejności w jakiej się je wymienia, powstała grupa mastab: *Mereri*³⁵, *Chui*³⁶, *Czetetu*, *Urnu*, *Desi*, *Anch*, *Semdenet* (Pepi I),³⁷ a także mastaba *Gereflcazi* (Pepi I)³⁸ oraz *Memi*, *Czeczi*, *Irinacchi*, *Iris*, *Seszemnefer*, *Sanchuptah*, *IhiemsaftTetiseneb/Meru*.³⁹ Na połowę 6 dyn. lub później datuje on mastabę *Szepsipuptah*.⁴⁰ Ciekawą cechą niektórych z wymienionych grobów jest konsekwentne wymazywanie imion właścicieli oraz całkowite lub częściowe niszczenie ich przedstawień zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz grobowca, przy czym wewnątrz przynajmniej raz pozostawiona jest pełna tytulatura i imiona⁴¹.

N. Strudwick uważa, iż wiele z ceglanych mastab można datować na koniec 6 dynastii, a nawet na okres 6-9 dynastii. Zwraca on uwagę na charakterystyczne dla panowania Pepi II i nieco później ślepe wrota w kształcie litery „T”, typową formułę ofiarną *hṯp-dj-njswt hṯp-dj-Ṳsr* oraz bogaty materiał z Pierwszego Okresu Przejściowego odkryty na tym obszarze. Pozwoliło mu to stwierdzić, że właściciele małych ceglanych mastab to osoby o mniejszym znaczeniu, żyjące za panowania Pepi

²⁵ FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 3

²⁶ A. M. ROTH, *The Organisation of Royal Cemeteries at Saqqara in the Old Kingdom*, JARCE 25, 1988, p.209.

²⁷ Helck uważa iż *Neferseszemra* i *Anchemhor* urzędowali przed *Kagemni* (W. HELCK., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Altes Reiches*, ÄF 18, 1954), co jest raczej mało prawdopodobne (BAER, *op. cit.*, p. 295 [548], 291[274]; KANAWATI, *loc. cit.*).

²⁸ *Ibidem*, p. 7, 9.

²⁹ SPENCER, *op. cit.*, p. 9-10.

³⁰ DAVIES, *op. cit.*, p.1.

³¹ N. STRUDWICK, *Excavations at Saqqara North-West of Teti's Pyramid, vol.I, by N. Kanawati, A. el-Khouli, A. McFarlane, N. V. Maksoud, Sydney 1984*, recenzja in: JEA 73, 1988, p. 277.

³² T.G.H. JAMES, *The Mastaba of Khenika called Ichechi*, London 1953.

³³ KANAWATI, HASSAN, *op. cit.*, p. 12-13, 39-40.

³⁴ KANAWATI, *Excavations I, op. cit.*, p. 11.

³⁵ Davies datuje tę mastabę na przełom panowania Teti i Pepi I (DAVIES, *op. cit.*, p. 1), Kanawati datował ją na koniec panowania Pepi II (N. KANAWATI, *The Egyptian Administra-*

tion in the Old Kingdom: Evidence on its Economic Decline, Warminster 1977, p. 153 [130]), a następnie zmienił datowanie na czasy Pepi I (KANAWATI, *Excavations I, op. cit.*, p.10.).

³⁶ Wiemy, że rodzicami *Meriraanchnes*, drugiej żony Pepi I byli *Chui* i *Nebet*. Na omawianej nekropoli znajdują się mastaba *Chui*, na północ od mastab *Mereri* i *Urnu* oraz mała ceglana kaplica ze ślepymi wrotami *Nebet/Ibi*, na północ od mastaby *Mereri* (SAAD, *op. cit.*, p. 454-6; DRIOTON, *op. cit.*, p. 495-6, 502-4). *Nebet* po ślubie córki, jako pierwsza kobieta w historii Egiptu, została mianowana wazyrem i wysłana do Abydos. Być może zanim to się stało *Chui* i *Nebet* budowali swoje groby na tej neropoli. (KANAWATI, *op. cit.*, p.12)

³⁷ SPENCER, *op. cit.*, p. 9; DAVIES, *op. cit.*, p. 1; KANAWATI, *op. cit.*, p. 10.

³⁸ KANAWATI, HASSAN, *op. cit.*, p. 71

³⁹ KANAWATI, *Excavations I, op. cit.*, p. 10-11.

⁴⁰ Podobnie datują grób inni badacze: QUIBELL, HAYTER, *op. cit.*, p. 23; PM III, p. 518; BAER, *op. cit.*, p. 77 [168A].

⁴¹ Dotyczy to mastab *Seszemnefer*, *Sanchuptah*, *Mereri*, *Semdenet* oraz mastaby *Raur*, położonej po wschodniej stronie piramidy Teti (KANAWATI, *op. cit.*, p.11).

II, dla których nie było miejsca na nekropoli tego władcy.⁴² Tezę tę wydaje się potwierdzać odkrycie tzw. *stèle à maison*,⁴³ charakterystycznej dla nekropoli przy piramidzie Pepi II z czasów jego panowania.⁴⁴ Jej właściciel zmuszony był wykopać szyby i dodać stelę do istniejącej już mastaby, ponieważ na cmentarzysku, jak się wydaje całkowicie zaplanowanym za panowania Teti i skompletowanym za Pepi I nie było już miejsca.

Na terenie położonym na wschód od piramidy Teti dla okresu 6 dyn. mamy zaświadczone tylko dwa groby: wezyra *Chentika* z końca panowania Teti⁴⁵ oraz wezyra *Raur* z czasów panowania Pepi I.⁴⁶ Ślady pochówków 6 dyn. zlokalizowano także w rejonie samej świątyni grobowej.⁴⁷

Koniec 6 dynastii – początek I Okresu Przejściowego. W tej fazie powstają groby pomniejszych urzędników, służących, kapłanów powiązanych z kompleksem grobowym Teti oraz, jak się wydaje, dzieci i spadkobierców wielkich urzędników poprzedniego okresu. Odkryto je, przede wszystkim, na obszarze na północ od piramidy Teti, gdzie do składania nowych pochówków wykorzystywano zarówno obszar pomiędzy mastabami, jak też same mastaby (pl. 62). Najprawdopodobniej więc z tym okresem należy wiązać zmiany w mastabach *Mereruka* i *Kagemni*.⁴⁸ Jak się wydaje kartusz Pepi w imieniu *Pepianch*, syna *Mereruka* oraz część mastaby *Mereruka*, należąca do jego syna *Meriteti*, kapłana piramidy Pepi I, to późniejszy dodatek. Analogiczna sytuacja miała miejsce prawdopodobnie w przypadku *Meripepi*, syna *Kagemni*, dla potwierdzenia tej tezy wymagane są jednak dalsze badania. Natomiast w mastabie *Chentikallchechi*, jego imiennik o niższej randze i statusie, umieścił swoje ślepe wrota tuż obok ślepych wrót właściciela grobu, pochówek zaś prawdopodobnie złożono poniżej samej mastaby.⁴⁹

Groby tego okresu udało się zarejestrować głównie dzięki wykopaliskom C.M. Firtha i B. Gunna. Należą do nich szyby numer 33, 64, 76-8, 233, 240, 255, pochówki nr 81, 146, 213, 225, 227, a także groby *Gemenuser*, *Satiniteti*⁵⁰ oraz zbiorowe groby *Gemeni*, *Reki*, *Chereszefhotep*, *Ipianchu* i *Huitchenticheti*.⁵¹ Niestety

z grobów tych zachowało się niewiele, często nic, z racji powtórnego wykorzystania cmentarzyska i usunięcia starych pochówków w następnych okresach.

Nowy materiał przyniosły prowadzone ostatnio prace wykopaliskowe.⁵² Okazuje się, że w tym czasie intensywnie wykorzystywano do składania pochówków uliczki biegnące wzdłuż zachodniej i północnej ściany mastaby *Nedzetempet*. Są również dowody na istnienie późniejszych szybów w samej mastabie. Prawdopodobnie z ich istnieniem wiążą się pozostałości murów zbudowanych z mieszanki kamieni, nieobrobionych kawałków wapienia i cegły mułowej, które widać na otwartym dziedzińcu i w korytarzach. Dwa z nich należą do szybów, które nie miały komór grobowych i prawdopodobnie nie zostały ukończone lub nie były głębokie. Podobne murki zachowały się także w grobie *Ibi* (Pepi I lub później), gdzie cegły położono na częściowo zniszczonych murach oryginalnych.

W uliczce między mastabami *Nedzetempet* i *Szepsipuptah* wybudowano liczne szyby charakteryzujące się niewielką średnicą otworu i maksymalnym wykorzystaniem istniejącej wolnej przestrzeni. W zasypie wypełniającym tę przestrzeń oraz w około 3m warstwie nad poziomem kaplicy *Nedzetempet* odsłonięto zespół ślepych wrót i stołów ofiarnych. Odkryty materiał wydatowano na koniec 6 dyn.⁵³ Teren ten nie został jeszcze całkowicie oczyszczony, prawdopodobnie należy więc spodziewać się dalszych pochówków z omawianego okresu.

9/10 dynastia (okres herakleopolitański). Według Firtha pod koniec ostatniej fazy nekropola została oczyszczona z pochówków, usunięto nadbudowę wielu grobów i przygotowano teren do ponownego wykorzystania w okresie herakleopolitańskim, o czym świadczyć ma wyraźna luka w materiale archeologicznym.⁵⁴ Usunięte pochówki składano w innych miejscach aby powtórnie wykorzystać szyby, a nawet wyposażenie grobowe. Często ślady tego wyposażenia w postaci porozrzucanych resztek kości lub fragmentów naczyń znajdowano na dnie szybów przed wejściem do komory grobowej. Szczególnie bogate w znaleziska okazało się rumowisko z obszaru na północny-zachód od gru-

⁴² STRUDWICK, *loc. cit.*

⁴³ KANAWATI, HASSAN, *op. cit.*, p. 53-5, pl. 56.

⁴⁴ G. JÉQUIER, *La pyramide d'Oudjebten*, Le Caire 1928, p. 26-31; G. JÉQUIER, *Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II*, Le Caire 1929, p. 112-4; C. ZIEGLER, *Catalogue des stèles, peintures et reliefs égyptiens de l'Ancien Empire et de la Première Période Intermédiaire*, Paris 1990, 197-99.

⁴⁵ KANAWATI, *Excavations I*, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁶ S.A. EL-FIKEY, *The Tomb of the Vizier Rê-wer*, Warminster 1980.

⁴⁷ FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 4

⁴⁸ KANAWATI, *op. cit.*, p. 8

⁴⁹ H.G. FISCHER, *A Later Tomb Chapel in the Mastaba of Chmty-k3*, Varia Nova, Egyptian Studies, vol. III, New York 1996, p. 5.

⁵⁰ Płytkę z grobu żony *Mereruka* wykorzystano jako stół ofiarny przed ślepych wrótami *Satiniteti*.

⁵¹ FIRTH, GUNN, *passim*.

⁵² KANAWATI, HASSAN, *op. cit.*, p. 14.

⁵³ *Ibidem*, p. 39-40.

⁵⁴ FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 4.

py wielkich mastab,⁵⁵ gdzie jak się wydaje, umieszczano resztki usuwanych pochówków. W przypadku prawie wszystkich grobów północnej części nekropoli wykorzystano szyby z okresów wcześniejszych, często poszerzając je, wykuwając nowe komory grobowe lub dodatkowe szyby. Pochówki tego okresu Firth oznaczył skrótem HMK (Heracleopolitan Middle Kingdom) i otrzymały one numery HMK 1-7, 10, 26, 30, 37, 40, 44-7, 66, 68-9, 90, 112, 120, 125, 130, 140, 159 (pl. 62).

Wydaje się natomiast wysoce prawdopodobne, że powstanie dużego cmentarzyska z okresu 9/10 dyn. na omawianym terenie należy wiązać nie tylko bezpośrednio z istnieniem kultu Teti, czy ubóstwionego *Kagemni*.⁵⁶ Położona po wschodniej stronie nekropoli mała kamienna piramida przypisywana jest siódmemu władcy 9/10 dynastii – Merikara, który przeniósł stolicę z powrotem do Memfis i zbudował sobie piramidę obok Teti (pl. 61.1). Zachowało się z niej niewiele, przypuszczalnie w związku z budową ptolemejskiego Anubiejonu, a także i innych, wcześniejszych budowli. Z pewnością natomiast istnieje grupa grobów dostojników związanych z kultem tego władcy. Świadczy o tym liczny luźny materiał z terenu na wschód od piramidy Teti, w tym ślepe wrota *IpilIn*, zarządcy piramidy Merikara, czy *Inepemhat*, nadzorca bramy piramid Teti i Merikara⁵⁷, jak również zarządca bramy piramid Teti i Merikara *Gemeniemhat/Gemeni*, mający swój grób po północnej stronie piramidy Teti.⁵⁸ Ponadto K. Daoud sugeruje, iż w „*Nauce Merikara*” jest mowa o intensywnym osadnictwie w pobliżu piramidy Teti w okresie 9/10 dyn., a lokalizacja osady musiała być ściśle zależna od wyboru miejsca na nekropolę.⁵⁹ Niewątpliwie wiele zagadnień związanych z omawianym okresem wyjaśniłyby systematyczne prace wykopaliskowe przeprowadzone na terenie przyległym do piramidy Merikara.

10-11 dynastia. Z zarejestrowanego materiału archeologicznego wynika, iż w okresie tym wyraźnie zauważalna jest wzmożona aktywność we wschodniej części nekropoli. Tytułatura pochowanych tu osób wiąże ich funkcje za życia i miejsce złożenia pochówków z kompleksem grobowym faraona Teti. Odkryto tu duży zespół grobów szybowych, tworzących wyraźnie zwarte cmen-

tarzysko (pl. 61.2, 63.2).⁶⁰ Należą do nich groby numer 8-9, 17, 74, 91, 98, 112-4, 117, 124, 127, 130, 135, 148, 153, 155, 158, 276 oraz wspólne groby *Kareneni*, *Nefersemdenet* i *Hereszefnechet* oraz *Szema* i *Ipsenebes*. Wykuwano je w rejonie południowej bramy późniejszego Anubiejonu ptolemejskiego oraz wzdłuż ścian i w nadbudowie kamiennej mastaby z 3 dyn. Z fazy tej pochodzi również grupa dużych stel – ślepych wrót tworzących po zachodniej stronie tej mastaby serię kaplic nad grobami 10 dynastii.⁶¹

12 dynastia. Także z tego okresu znamy pochówki dowodzące istnienia kultu faraona Teti. W północnej części cmentarzyska, w uliczce pomiędzy murem temenosu piramidy Teti a mastabą *Kagemni*, dobudowane zostały kosztem wcześniejszych grobów mastaby *Hetep* i *Ihi* (pl. 62).⁶² Na obszarze na wschód od piramidy Teti wyraźnie trwa kontynuacja fazy poprzedniej, czego dowodem są liczne groby szybowe z czasów 12 dyn., a także dwie nie publikowane jeszcze mastaby *Sahuthoripi* i *Sekusechet* znajdujące się w północno-wschodniej części nekropoli.⁶³

Perspektywy badawcze

Cmentarzysko, które początkowo stanowiło kontynuację nekropoli 5 dyn., rozwijało się stopniowo w kierunku od zachodu poprzez północ ku wschodowi. Nieprzerwanie, aż do panowania Amenemhata I, powstawały groby, których właściciele związani byli z imieniem Teti, a od okresu heracleopolitańskiego także z imieniem Merikara. Niewykluczone jest, że z dalsze badania dostarczą dowodów na powstanie takich grobów w okresach późniejszych.

Tymczasem pomimo trwających do chwili obecnej prac wykopaliskowych N. Kanawatiego w północnej i północno zachodniej części cmentarzyska oraz H.S. Smitha na terenie Anubiejonu, wciąż większa część nekropoli jest słabo znana, a nasze informacje są niepełne. W chwili obecnej wobec niemożności przebadania całej nekropoli bardzo ważne stają się badania innego typu. Dotyczy to zarówno wielu z odkrytych już mastab, nawet tych znanych, które wymagają pełnej publikacji, jak też,

⁵⁵ Czyli rumowisko przykrywające grupę małych, ceglanych mastab z końca 6 dynastii, o czym Firth jeszcze wtedy nie wiedział.

⁵⁶ K. DAOUD, *The Heracleopolitan Stelae from the Memphite Necropolis*, in: *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*. Cambridge, 3-9 September 1995, ed. C.J. EYRE, Leuven 1998, OLA 82, p. 305-6.

⁵⁷ Kair, CG 57212 (JE 38557) oraz CG 57211 (JE 38552): QUIBELL, *Excavations 1906-7*, *op. cit.*, p.20-4, pl.12-3, 15, 19.

⁵⁸ NY Carlsberg Glyptotek AEIN 1616, FIRTH, GUNN, *op. cit.* I, 23, 52-4, 187-8, 227-31, II, pl. 22-9, 30-1, 51; KOE-

FOED-PETERSEN, *Les stèles Égyptiennes* [Public. de la Glyptothèque NY Carlsberg 1], Copenhagen 1948, p. XIII-XV, p. 4-7, 70, pl. 7.

⁵⁹ DAOUD, *op. cit.*, p. 306.

⁶⁰ FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 4; GIDDY, *op. cit.*, p. 2

⁶¹ QUIBELL, *Excavations 1906-7*, *passim*.

⁶² FIRTH, GUNN, *op. cit.*, p. 3; F. GOMAA, *Die Besiedlung Ägyptens während des Mittleren Reiches. Unter Ägypten und die angrenzenden Gebiete*, vol. II. [TAVO 66], Wiesbaden 1986, p. 24-6.

⁶³ GIDDY, *op. cit.*, p. 2-3.

szczególnie interesującego autorkę, liczego luźnego materiału archeologicznego datowanego się na Pierwszy Okres Przejściowy, rozsianego po magazynach i muzeach. Tylko niewielka jego część doczekała się publikacji. Najliczniej reprezentowane są ślepe wrota, które pod względem formy z jednej strony stanowią wyraźną kontynuację wzorów z okresu 6 dynastii, z drugiej zaś tworzą grupę dającą się stanowczo wyodrębnić, przy czym warto dodać, że często, choć w uproszczeniu, nawiązywały do nich stele nagrobne z terenu Górnego Egiptu. Ogólnie można wyróżnić dwa typy ślepych wrót: większe, bardzo dobrej jakości wykonania, z dłuższymi inskrypcjami, precyzyjnie wykonanymi hieroglifami i mniejsze, gorszej jakości, uproszczone zarówno pod względem formy, jak też inskrypcji. Co jednak najważniejsze, ślepe wrota, a także stoły ofiarne lub fragmenty bloków z kaplic są niezwykle cenne ze względu na obecność tychże inskrypcji.

W wielu przypadkach pojawiają się imiona lub tytuły zaświadczone po raz pierwszy. Zabytki odnoszące się do Merikara stanowią potwierdzenie atrybucji piramidy położonej na północny wschód od piramidy Teti. Szczegółowa analiza imion i tytulatury właścicieli, prozopografii, czy formuły ofiarnej i paleografii, powinny przynieść istotne wnioski natury społeczno-religijnej oraz chronologicznej. Wobec silnej potrzeby stworzenia bardziej precyzyjnych kryteriów datowania, zarówno kolejnych faz rozwoju nekropoli, jak też poszczególnych zabytków, omawiany materiał stanowi bardzo dobrą podstawę do ich określenia. Tym samym zaistnieje możliwość oceny szerszych zjawisk historycznych, społecznych, religijnych zachodzących od końca Starego Państwa po Średnie Państwo nie tylko na terenie nekropoli memfickiej, ale poprzez analizę porównawczą ogólnie w Egipcie Pierwszego Okresu Przejściowego.

Literatura

ABD EL RAZIQ M., KREKELER A., PAHL W.

1986

Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptischen Antikendienstes im nördlichen Teti-Friedhof in Saqqara im Jahre 1986, MDAIK 43

BAER K.

1960

Rank and Title in the Old Kingdom: the structure of the Egyptian administration in the fifth and sixth dynasties, Chicago

DAOUD K.A.

1998

The Herakleopolitan Stelae from the Memphite Necropolis, in: *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*. Cambridge, 3-9 September 1995, ed. C.J. Eyre [OLA 82], Leuven *Saqqara Tombs 1, The Mastabas of Mereri and Wernu*,

DAVIES W.V., EL-KHOULI A.

LLOYD A.B., SPENCER A.J.

1984

Archaeological Survey of Egypt, 36, London

DRIOTON É.

1943

Description sommaire des chapelles funéraires de la VIe dynastie. Récemment découvertes derrière le mastaba de Mérérouk à Sakkarah, ASAE 43

FIRTH C.M., GUNN B.

1926

Teti Pyramid Cemeteries, vol. I, II, London

FISCHER H.G.

1996

A Later Tomb Chapel in the Mastaba of Chnty-k3, *Varia Nova*, Egyptian Studies III, New York, p.1-5

GIDDY L.L.

1993

Memphis and Saqqara during the Late Old Kingdom: Some Topographical considerations in: *Hommages à Jean Leclant* [BdE 106/1, Études pharaoniques], Le Caire, p.189

GIDDY L.L., SMITH H.S., FRENCH P.G.

1992

The Anubieion at Sakkara. The Cemeteries [Excavations Memoir 56, II], London

GOMÁÁ F.

1986

Die Besiedlung Ägyptens während des Mittleren Reiches. Unter Ägypten und die angrenzenden Gebiete, vol. II [TAVO 66], Wiesbaden, p. 24-6

HELCK W.

1954

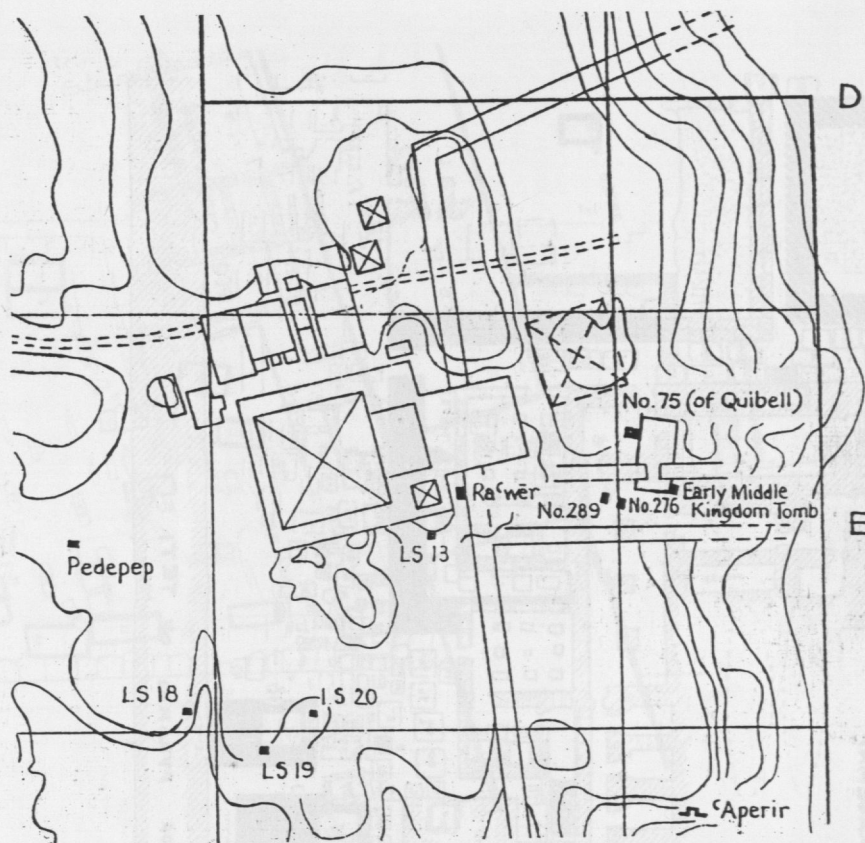
Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Altes Reiches [ÄF 18], Glückstadt

JEFFREYS D.G., SMITH H.S.

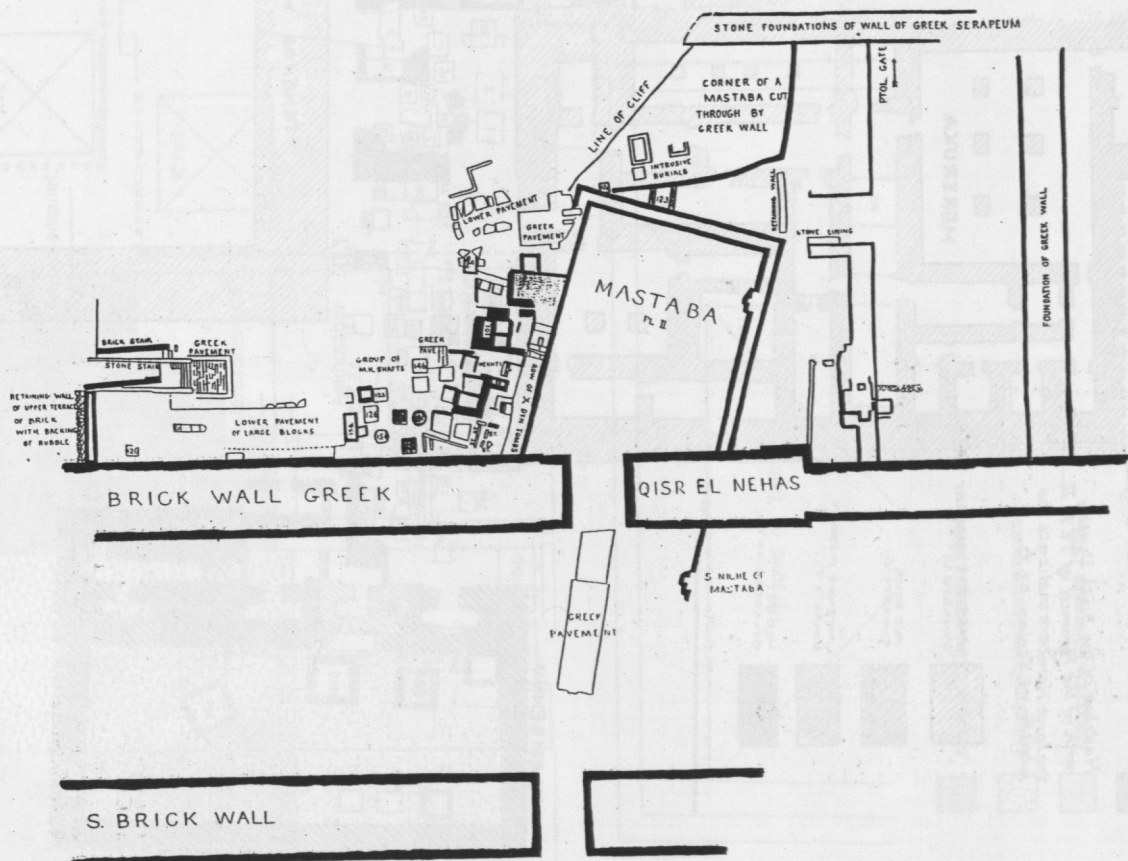
1988

The Anubieion at Saqqâra. The Settlement ant the Temple Precinct, vol. I, London, p.1-2

- JÉQUIER G.
1928
La pyramide d'Oudjebten, Le Caire
- JÉQUIER G.
1929
Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II, Le Caire, p.112-4
- KANAWATI N.
1977
The Egyptian Administration in the Old Kingdom: Evidence on its Economic Decline, Warminster
- KANAWATI N., EL-KHOULI A.,
Mc FARLANE A., MAKSOUD N.V.
1984
Excavations at Saqqara North-West of Teti's Pyramid, vol. I, Sydney
- KANAWATI N., EL-KHOULI A.
1988
Excavations at Saqqara: North-West of Teti's Pyramid, vol. II, Sydney
- KANAWATI N., HASSAN A.
1996
The Teti Cemetery at Saqqara, vol. I, The Tombs of Nedjet-em-pet, Kaaper and Others [ACE Reports 8], Sydney, p. 7
- LAUER J.PH., LECLANT J.
1972
Mission Archéologique de Sakkara, Le temple haut du complexe funéraire du roi Teti I [Bd'E 51], Cairo
- LLOYD A.B., SPENCER A.J., EL-KHOULI A.
1990
Saqqara Tombs II: The Mastabas of Meru, Semdenti, Khui and Others, London
- MARIETTE A.
1889
Les mastabas de l'Ancien Empire, Paris
- MARTIN-PARDEY E.
1976
Untersuchungen zu ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches, Hildesheim
- MASPERO G.
1882
in: RdT 3
- PORTER B., MOSS R.
1978
Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings, Memphis, vol. III2, Oxford
- PETRIE H., MURRAY M.A.
1952
Seven Memphite Tomb Chapels, London
- QUIBELL J.E.
1908
Excavations at Saqqara 1905-6, vol. I, London
- QUIBELL J.E.
1909
Excavations at Saqqara 1906-7, vol. II, London
- QUIBELL J.E., HAYTER A.G.
1927
Excavations at Sakkara. Teti Pyramid, North Side, Cairo
- ROTH A.M.
1988
The Organisation of Royal Cemeteries at Saqqara in the Old Kingdom, JARCE 25
- SAAD Z.Y.
1943
Preliminary Report on the Excavations of the Department of Antiquities at Saqqara 1942-43, ASAE 43
- SMITH W.S.
1946
A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom, London
- SPENCER A.J.
1974
Researches on the Topography of North Saqqara, Or. 43
- STRUDWICK N.
1988
Excavations at Saqqara North-West of Teti's Pyramid, vol. I, by N. KANAWATI, A. EL-KHOULI, A. MCFARLANE, N.V. MAKSOND, Sydney 1984, recenzja, in: JEA 73
- ZIEGLER C.
1990
Catalogue des stèles, peintures et reliefs égyptiens de l'Ancien Empire et de la Première Période Intermédiaire, Paris

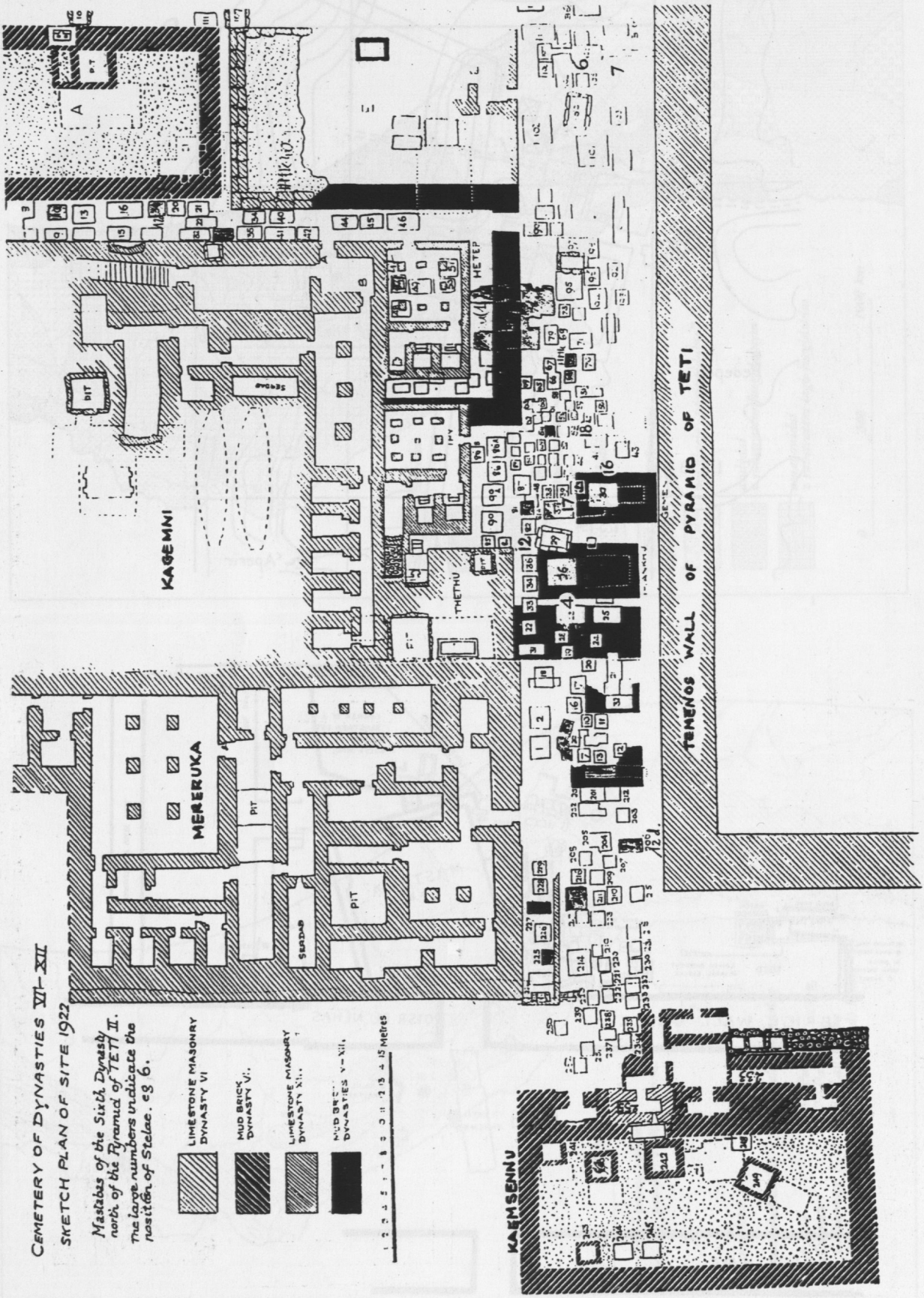

1

2

1. Sakkara północna, obszar wokół piramidy Teti z zaznaczoną piramidą Merikara oraz kamienną mastabą z okresu 3 dyn. (wg PM III, pl. 50).
2. Sakkara północna, obszar wokół kamiennej mastaby z 3 dyn. (wg QUIBELL, *Excavations 1906-7, op. cit.*, pl. 2).

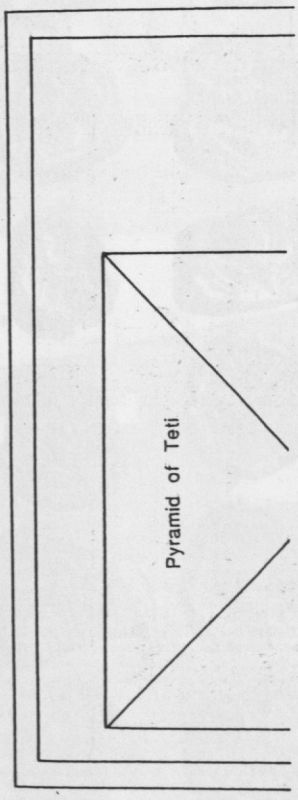
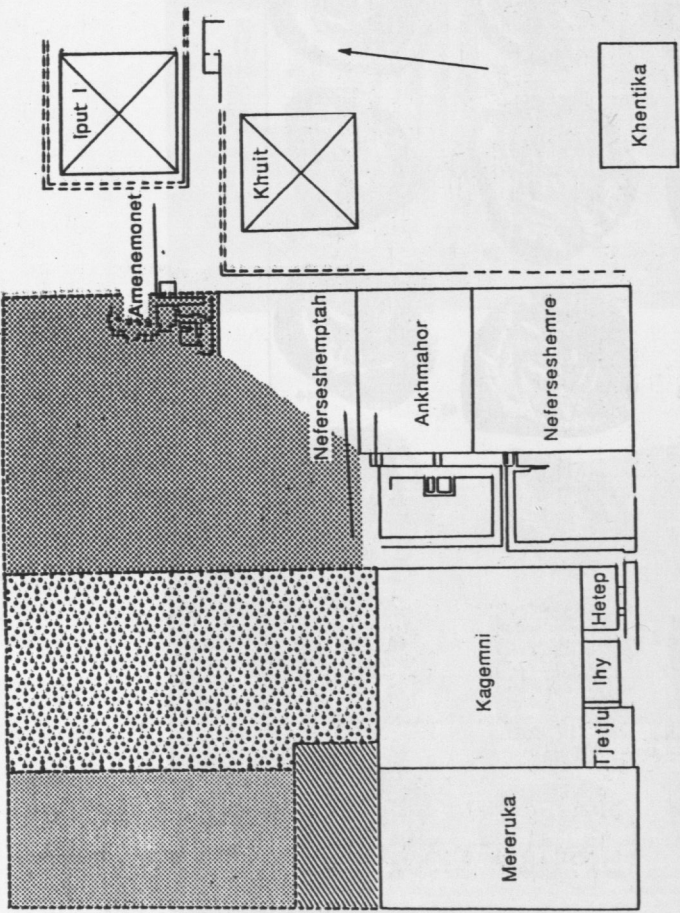
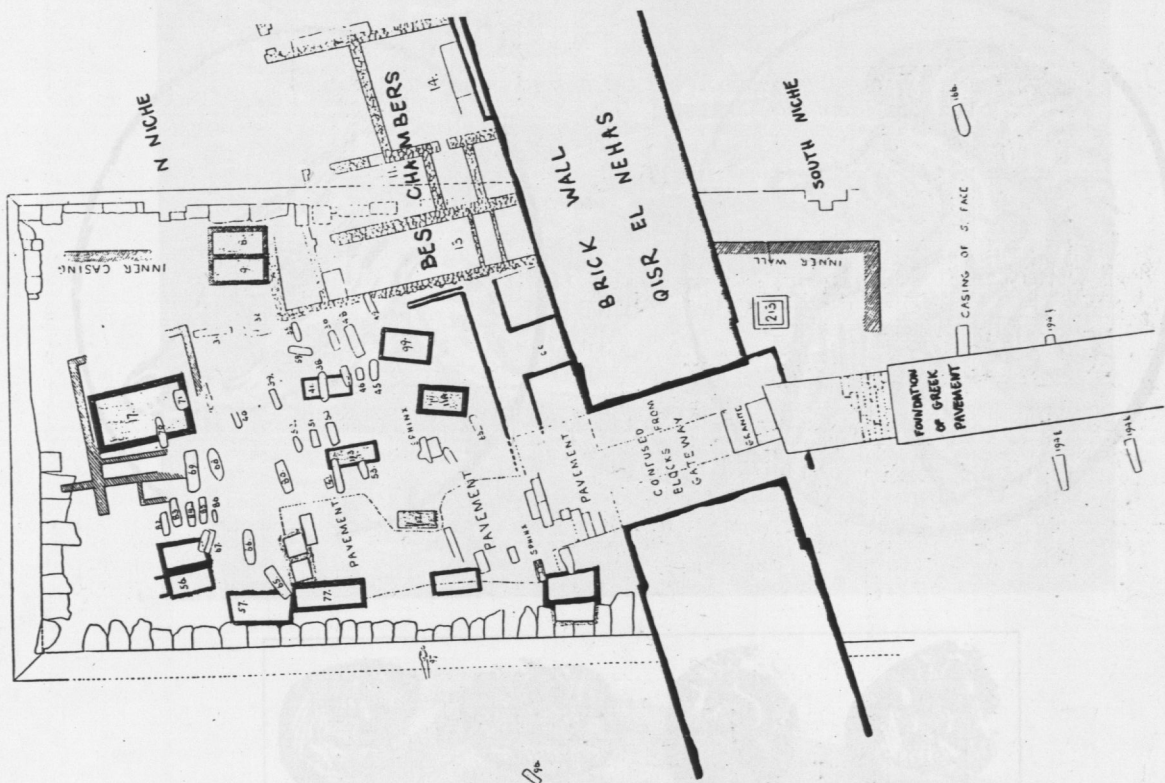
CEMETERY OF DYNASTIES VII-XII
SKETCH PLAN OF SITE 1922

Mastabas of the Sixth Dynasty north of the Pyramid of TETI II. The large numbers indicate the position of Stelae. eg 6.

- LIMESTONE MASONRY DYNASTY VI
- MUD BRICK DYNASTY V.
- LIMESTONE MASONRY DYNASTY VII.
- MUD BRICK DYNASTIES V-XII.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 METRES

Sakkara północna, groby leżące na północ od piramidy Teti (wg FIRTH, GUNN, op. cit, pl. 51).

- Macquarie University, 1994-5
- Egipska Sluzba Starozhynosci
- Macquarie University, 1984-5
- Z. Saad, Egypt Exploration Society

1. Sakkara pólnocna, zakres prac wykopaliskowych prowadzonych na pólnoc od mastab Mereruka i Kagemni (wg KANAWATI, HASSAN, op. cit., pl. 2).
 2. Sakkara pólnocna, kamienna mastaba z okresu 3 dyn. (wg Ibidem, pl. 2).